

बालसुधार गृह रुपन्देही, भैरहवाको स्थलगत अनुगमन प्रतिवेदन

२०८० साउन २६ र २७ गते

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
लुम्बिनी प्रदेश
नेपालगञ्ज

पृष्ठभूमि

रूपन्देही जिल्लाको भैरहवामा रहेको बालसुधार गृहका बालकहरुको आधारभुत बालअधिकार उपभोगको अवस्था नाजुक रहेको क्षमता भन्दा बढी बालकहरु बस्नु पर्दा बालकहरुको बसाई निकै कष्टकर रहेको, शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका आधारभुत बालअधिकारको संरक्षण र बालन्यायको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको तथ्य सार्वजनिक भएको सन्दर्भमा अधिकारकर्मी र कानून व्यवशायीको टोलीद्वारा स्थलगत अनुगमन गरिएको हो ।

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको समन्वयमा सार्वजनिक सरोकार कानुन व्यवसायी समुह नेपालगञ्जका संयोजक वरिष्ठ अधिवक्ता सुनिल कुमार श्रेष्ठ, सहसंयोजक अधिवक्ता लोक बहादुर शाह, समुहका सचिव एवं एडभोकेसी फोरमका वरिष्ठ प्रदेश संयोजक अधिवक्ता बसन्त गौतम, सदस्य अधिवक्ता विकाश आचार्य र अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्रका लुम्बिनी प्रदेश संयोजक भोला महत लगाएको टोलीले श्रावण २६ र २७ गते स्थलगत अनुगमन गरेको हो । यस क्रममा रूपन्देही जिल्ला अदालतका माननीय न्यायाधीश ज्यूहरु, जिल्ला प्रशासन कार्यालय रूपन्देहीका प्रमुख जिल्ला अधिकारी भरतमणि पाण्डे, बालसुधार गृहमा रहेका बालकहरु, ऐ.गृहका बालसंरक्षण अधिकारी कल्पना अर्याल लगायतका सरोकारवाला निकायसंग भेटघाट गरि सुधार गृहको वास्तविक अवस्थाका बारेमा तथ्य संकलन गरिएको थियो । अनुगमनका क्रममा निम्न तथ्यहरु पाईएका छन् ।

- स्थलगत अध्ययन मिति: ०८० साउन २६ र २७ गते
- स्थान: रूपन्देही जिल्लाको भैरहवा स्थित बाल सुधार गृह
- अनुगमनको उद्देश्य: सत्यतथ्य पत्ता लगाउने, पत्रकार सम्मेलन मार्फत वास्तविक स्थिति सार्वजनिक गर्ने, सम्बन्धित सरोकारवालाहरुको ध्यानाकर्षण गराउने, समस्या सम्बोधन नभएमा फलोअप गरि पिआईएल मार्फत कानुनी बाटो समेत अवलम्बन गर्ने ।

स्थलगत अनुगमनबाट बालसुधार गृहको समग्र व्यवस्थापन, संचालन अवस्था, बालअधिकार र बालन्यायको सम्बन्धमा निम्न बमोजिमका तथ्यहरु पाईएका छन् ।

• बालसुधार गृहको व्यवस्थापनका सन्दर्भमा :

१. क्षमता भन्दा बढी बालकहरु : ५० जना क्षमता भएको बालसुधार गृहमा लुम्बिनी र गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लाका ७६ जना बालकहरु बसेको पाईयो । एउटै भवनका साधुँरा कोठामा बालकहरु बस्न बाध्य छन् । सुधार गृहको एउटै कोठामा १७/१८ जनासम्म बालकहरु कोचिएर बसेको पाईयो ।
२. सिमित भौतिक संरचनामा सुधार गृह संचालन भईरहेको देखियो ।
३. सुधार गृहको भवन परिसर प्रर्याप्त खुल्ला स्थानको अभाव रहेको देखियो । जसका कारण थुनाकक्षमा भै बालकहरु बसेको पाईयो । बालकहरु खेलकुद, मनोरञ्जनका क्रियाकलाप गर्नबाट बन्चित छन् ।
४. सिमित संख्यामा शौचालय हुँदा पालो पर्खनु पर्ने अवस्था छ ।
५. बालसुधार गृह संचालन मापदण्ड अनुसार संचालन हुन नसकेको पाईयो ।
६. ७ जनाको दरबन्दी रहेको बालसुधार गृहमा २ जना कर्मचारीको भरमा संचालन भएको पाईएको ।
७. बालसुधार गृह संचालनका लागी आवश्यक साधन श्रोत र बजेटको व्यवस्था आवश्यकता अनुसार भएको पाईएन ।

• शिक्षाको अधिकारको सन्दर्भमा :

१. सुधार गृहमा विद्यालय, शिक्षक र अध्यापनको व्यवस्था भएको पाईएन । जसका कारण बालकहरु पढ्न पाउने अधिकारबाट बन्चित भएको ।
२. बालकहरुका लागी शिपमुलक तालिमको कुनै व्यवस्था नभएको ।
३. सुधार गृहमा पुस्तकालयको राम्रो व्यवस्थापन भएको पाईएन । साथै बालकहरुलाई अध्यनन्‌का लागी प्रर्याप्त पुस्तकको व्यवस्था समेत नभएको । ।
४. केही बालकको जन्म दर्ता नहुँदा शिक्षाको अधिकारबाट बन्चित हुन पुगेको ।

• स्वास्थ्यको अधिकार उपभोग सन्दर्भमा :

१. सुधार गृहमा नियमित स्वास्थ्य जाँचको व्यवस्था छैन ।
२. सुधार गृहमा स्वास्थ्यकर्मी छैनन् ।

३. बन्द कोठामा बसिरहनु पर्दा खुटा कुज्जिने, ठाँडो गरेर उभिन नसक्ने लगायतका स्वास्थ्य समस्याबाट बालकहरु ग्रसित छन् ।
४. सुधार गृहमा बालकहरु आँखा पाक्ने र छाला सम्बन्धि रोगबाट पीडित छन् ।
- **शिपमुलक तालिम, सुधार/पुनर्स्थापनाको सन्दर्भमा :**
    १. बालसुधार गृहमा रहेका बालकहरुका लागी शिपमुलक तालिम, आचरणमा सुधार ल्याउन र घरपरिवार समाजमा पुनर्स्थापनाको लागी कुनै कार्यक्रम भएको पाईएन ।
  - **मनोसामाजिक परामर्श र अभिभावकत्वका सन्दर्भमा :**
    १. बालकहरुको लागी मनोसामाजिक परामर्शको व्यवस्था हुन नसकेको ।
    २. बालकहरुले सुधार गृहमा बस्दा अभिभावकत्वको अनुभुति गर्न नपाएको ।
  - **बालन्याय कार्यान्वयनका सन्दर्भमा :**
    १. कानुनी विवादमा परेका बालकहरुको मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादनका क्रममा बालन्याय कार्यबिधिको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको ।
    २. मुद्दाको प्रकृती अनुसार अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादनका क्रममा कानुनको विवादमा रहेका बालकहरुलाई मुद्दा नचलाई दिशान्तरण गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था भएपनि त्यसको कार्यान्वयन हुन नसकेको ।
    ३. कानुनी विवादमा परेका बालकहरुले कानुनी सहयोगमा सहज पहुँच पाउन नसकेको । उनीहरुको तर्फबाट प्रभावकारी कानुनी प्रतिनिधित्व नहुने गरेको पाईयो ।
    ४. रूपन्देही जिल्ला बाहेकका अन्य जिल्लाका बालकहरुले आफ्नो मुद्दाको सुनुवाईको क्रममा उपस्थित भई न्यायिक प्रक्रियामा प्रत्यक्ष उपस्थित हुन नपाएको ।
    ५. १ सय २० दिन भित्र मुद्दाको फैसला गरिसक्नु पर्ने कानुनी व्यवस्थाको पालना हुन नसकेको ।
    ६. कानुनमा बालअदालतको व्यवस्था गरिएपनि व्यवहारमा कार्यान्वयन हुन नसकेको ।
  - **कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा :**
    १. कानुनी विवादमा परेका बालकहरुले बालअधिकार सम्बन्धि राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय कानुन अनुसार स्वतन्त्रताको हक बाहेक सबै अधिकारहरुको उपभोग गर्ने अधिकार राख्दछन । तर रूपन्देहीको भैरहवामा रहेको बालसुधार गृहका बालकहरुले सामान्य आधारभूत बालअधिकार (शिक्षा, स्वास्थ्य, खेलकुद, मनोरञ्जन) लगायतका अधिकार उपभोग गर्ने पाएका छैनन ।
    २. नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ को धारा १०(१), अमेरिकी मानव अधिकार सन्धिको धारा ५(२), बालअधिकार महासन्धिको धारा ३७(ग) मा स्वतन्त्रताबाट बन्चित बालबालिकालाई मानविय र मानवता अन्तरनिहित मर्यादा अनुरूप तथा निजहरुको उमेर अनुसारको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी सो सुहाउदो व्यवहार पाउने हक हुने व्यवस्था गरेपनि त्यसको पालना भएको पाईएन ।
    ३. नेपालको संविधानको धारा ३९ मा प्रत्याभूत बालबालिकाको बालअनुकूल न्यायसहित प्रमुखतः धारा १६, १८, १९, २०, २२, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३५, ३६, ३७ समेतका मौलिक हकका हकदार छन् । बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ तथा बालअधिकार महासन्धि १९८९ ले प्रत्याभूत गरेका बालअधिकारहरू र बालन्यायसम्बन्धी संरक्षणात्मक अधिकारका पनि उनीहरु हकदार छन् । तिनका यस्ता संरक्षण र अधिकारहरूको कार्यान्वयन गर्न गराउन र सम्बन्धित बालबालिकालाई ती संरक्षण र अधिकार परिपूर्ति गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व राज्यको हुन्छ । नेपालको संविधानको धारा ५१ (ज) (५) तथा बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा १६ ले बालबालिकाको सर्वोत्तम् हितलाई प्राथमिकता दिन र बालमैत्री प्रक्रिया अवलम्बन गर्न सरोकारबालाहरुलाई कर्तव्यबोध गराएकोमा त्यसको प्रभावकारी पालना हुन सकेको पाईएन ।
  - **तीतिगत समस्याका सन्दर्भमा :**
    १. बालसुधार गृहको संचालन एकद्वार प्रणालीबाट संचालन नभएको पाईयो । जसका कारण बालकहरुको व्यवस्थापनमा समस्या देखिएको ।

- तिनै तहका सरकारको जिम्मेवारी र जवाफदेहीतामा समस्या :
  - बालसुधार गृहको समग्र समुचित व्यवस्थापन र बालसुधार गृहमा रहेका बालकहरुको अधिकार संरक्षणमा स्थानिय, प्रदेश र संघिय सरकारले प्रभावकारी भुमिका र दायित्व बहन गरेको पाईएन ।

निश्कर्ष र सुभाव :

- कानुनी विवादमा रहेका बालकहरुले स्वतन्त्रताको हक बाहेकका अन्य बालअधिकार सम्बन्धी सबै हक अधिकार उपभोग गर्ने पाउने भएकाले राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्था, बालअधिकार र बालन्यायका सम्बन्धमा प्रतिपादित कानुनी सिद्धान्त अनुसारका हकको उपभोग गर्ने गरि कानूनले तोकेको मापदण्ड अनुसार बालसुधार गृह संचालन गरिनु पर्दछ ।
- प्रदेश स्तरिय सुविधा सम्पन्न र बालमैत्री बालसुधार गृह निर्माण गरि संचालन गरिनु पर्ने ।
- बालसुधार गृह संचालनमा देखिएको नीतिगत अस्पष्टता हटाई समस्या समाधान गरिनु पर्ने ।
- बालसुधार गृहको व्यवस्थित संचालन र सुधार गृहमा रहेका बालकहरुको अधिकारको संरक्षणको लागी संघ, प्रदेश र स्थानिय सरकार जिम्मेवार बन्नुपर्दछ ।
- संचालनमा रहेको सुधार गृहको भौतिक संरचनामा तत्काल सुधार गरि बालमैत्री बनाउनु पर्दछ ।
- बालसुधार गृहमा रहेका सबै बालकहरुले पढ्न पाउने वातावरणको सृजना गरि शिक्षाको अधिकारको सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ ।
- बालकको स्वास्थ्य, शिक्षा लगाएतका उपभोगको सुनिश्चितता गरिनु पर्ने ।
- सुधार गृहमा बालकहरुलाई खेलकुद तथा मनोरञ्जनको प्रयोग्यता व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- बालन्यायका सम्बन्धमा भएका कानुनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनु पर्ने ।
- बालबालिकाको लागी आवश्यक मनोसामाजिक परामर्शकर्ताको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।
- बालसुधार गृहमा रहेका बालकहरुको लागी शिपमुलक कार्यक्रम संचालन गरिनु पर्ने ।
- सुधार गृहमा बालकहरुको जीवन उपयोगी शिक्षा, शिपमुलक तालिम र आचरणमा सुधार र समाजमा पुनर्स्थापनको समुचित व्यवस्थापन हुनुपर्ने ।

(समाप्त)